

سرگذشت نامه های خوشنویسان و مبرمندان

محمدتقی دانش‌پژوه

طبق برنامه مصوب یونسکو درباره مطالعه در تمدن اقوام آسیای مرکزی انجمنی علمی بنام سمپوزیوم جهانی علمی یونسکو درباره هنر دوران تیموری در شهر سمرقند از تاریخ ۱ تا ۵ مهرماه ۱۳۴۸ برگزار شده و قرار بوده است که در آن گزارشهای زیر درباره:

- ۱- شرایط تاریخی و اجتماعی و اقتصادی پیدایش و رونق هنر عهد تیموریان در آسیای میانه از طرف خاورشناسان تاشکند از جمهوری اوزبکستان اتحاد شوروی.
- ۲- طرق تکامل معماری عهد تیموریان و مسائل آن از طرف همانها.
- ۳- طرق تکامل مینیاتور به وسیله خاورشناسان انگلیسی (لندن).
- ۴- مسائل مربوط به مطالعه در نسخه‌های خطی خوشنویسان و هنر خوشنویسی در عهد تیموری از طرف دانشمندان تاشکند.
- ۵- هنرهای تزیینی عهد تیموریان به وسیله خاورشناسان امریکا (نیویورک) خوانده شود.

از ایران پنج نفر به دعوت یونسکو و مؤسسه خاورشناسی مسکو و آکادمی علوم ازبکستان برای ایراد گزارش یا نطق دعوت شده بودند. ریاست و اداره نمایندگی با آقای دکتر رعدی آذرخشی بوده و دیگران عبارت بودند از آقایان باقرزاده، ذکاء، تجویدی و دانش‌پژوه. در آغاز کار جهت بحث باین نکته متوجه بوده است که اصالت و استقلال برای این دوران قائل شوند ولی با نطقهایی که از طرف دانشمندان کشورها مانند هند، افغان و پاکستان و انگلستان و شوروی و امریکا و ایتالیا و فرانسه شده و با توضیحاتی که نمایندگی ایران بویژه با اتکاء به قراین زیر داده است:

- ۱- نوشته بودن نام معماران و نقاشان ایرانی از اصفهان و تبریز و دیگر شهرها در آثار این دوره و انتساب این آثار بآنها.
- ۲- یافتن آثار تشیع که در مراکز ایرانی ترویج میشده است در ساختمانها بویژه نام «علی» با خطوط بی‌زاویه و بی‌تدویر و بناهای در این آثار و انتساب خود امیر تیمور از طرف نیای نادری به خاندان امیر مؤمنان علی بن ابی‌طالب که در گور امیر در دولوح آشکار است.
- ۳- مبتنی بودن صحنه‌های نقاشی بر متون فارسی و الهام گرفتن نقاشان در مینیاتورها از این آثار و در نتیجه ضروری بودن توجه به ادب فارسی نه تنها به هنر معماری و تصویر.
- ۴- نوشتن اشعار فارسی بر در و دیوارهای آثار سمرقند.
- ۵- دنباله‌روی سازندگان این هنرها از سبکهای پیشین شیراز و اصفهان و تبریز و خراسان.
- ۶- توجه به آثاری که از منشیان برجای مانده و آثاری که درباره خوشنویسی و نقاشی نوشته شده است.

هدف بحث تغییر کرده و قرار شده است که کتابی درباره هنر دوران تیموری دارای يك

مقدمه و چند مطلب درباره هنرهای خوشنویسی و خط و معماری و نقاشی شیراز و تبریز و خراسان و هرات با شرکت نمایندگان ایرانی و افغانی و انگلستان و شوروی و آمریکا و هنر شهرهای سمرقند و بخارا در سده ۱۵ مسیحی با شرکت دانشمندان شوروی و دیگران تدوین گردد. در جلسات نهایی گزارش قرار شده است که نمایندگان ایرانی سمپوزیوم و چند تن از دانشمندان ایرانی دیگر در تدوین این کتاب سهم باشند و این کار بی درنگ پس از سمپوزیوم آغاز گردد.

در این سمپوزیوم دو نمایشگاه گشایش یافته بود: یکی در شهر سمرقند که کتابهای مصور و نسخه‌های ارزنده و اشیاء کهن در آن نشان داده شده بود و خوشبختانه فهرستی هم درباره این آثار که نماینده هنر دوران تیموریان است به سه زبان اوزبکی و روسی و انگلیسی نشر داده‌اند. دومی نمایشگاه کتابهای کهن و مصور گنجینه کتابخانه دانشگاه و فرهنگستان تاشکند که در آن کتابهایی گذارده که در هفت مجلد فهرست صنوف نام آنها هست و فهرستی جداگانه برای این نمایشگاه چاپ کرده بودند.

نمایندگان ایرانی توانستند چند اثر تاریخی مانند افراسیاب و مدرسه شیردار و گور امیر و شاهزنده در سمرقند و گور اسماعیل سامانی و مسجد خضر و چند ساختمان تاریخی شهر بخارا و موزه ارمیتاژ را از نزدیک ببینند و اثر و نشانه هنرمندان ایرانی را در جای این آثار ببینند. در مدرسه قدیم میر عرب بخارا که طلاب علوم قدیم در آنجا تحصیل میکنند و برنامه منظمی دارند کتابخانه‌ای دیده شده دارای سه هزار نسخه چاپی و خطی که یکی از نسخه‌های آن تفصیل وسائل الشیعة شیخ حر عاملی دانشمند شیعی سده یازدهم (چاپ سنگی ایران) بوده است و طلبه شیعی هم در آنجا هستند.

نگارنده سطور در گزارش خود بدو فهرستی که به مناسبت این سمپوزیوم تدوین کرده است اشاره نموده و گزیده‌ای از آن را به عرض حضار رسانده و این نکته را خاطر نشان ساخته است که تا ما از آثار هنری آسیای میانه و مرکزی از ساختمان و نقاشی و کتاب بدرستی آگاه نباشیم نمی‌توانیم در این زمینه درست داوری کنیم.

نخستین فهرست درباره سرگذشت نام‌های هنرمندان و خوشنویسان است.

نخست باید بدین نکته متوجه بود که با هنر خوشنویسی و حسن خط چندین هنر دیگر مانند تذهیب و طلاکاری و زرافشانی و حاشیه‌سازی و رنگ‌آمیزی و جدول‌کشی و کمندسازی و ستون‌بندی و قطع و تصویر و نقاشی و مجلس‌سازی و آرایش نسخه‌ها و مرکب‌سازی و تهیه رنگها و کاغذ‌سازی و متن و حاشیه‌کردن و دولا به کردن و آهار دادن کاغذ و تجلید و صحافی و تهیه جلد‌های روغنی و سوخت و ضریب و رنگ‌آمیزی و آرایش جلد‌ها و جز اینها همراه بوده است. بسیاری از خوشنویسان به بیشتر این هنرها آشنایی داشته‌اند. اینست که در کتابهای خوشنویسی و خط گذشته از بحث در طرز نوشتن حروف و پیدایش آنها از تقطع و دایره و اندازه آنها از پاره‌ای از این هنرها هم سخن به میان آمده است و خوشنویسان می‌بایستی در کتابهای خط به پاره‌ای از هنرهای وابسته به فن خود هم بپردازند. برخی از این هنرها مانند تجلید رساله جداگانه‌ای درباره آن نوشته شده است مانند رساله جلد‌سازی به نظم فارسی از سید یوسف حسین که در مجلد شانزدهم فرهنگ ایران زمین از روی نسخه شماره ۴۳۷/۱۶ کتابخانه شهر مدراس هندوستان بچاپ خواهد رسید. نسخه دیگری از آنهم در فهرست ایوانف (۳: ۱۱۴ ش ۹۱۹) وصف شده است.

برخی از آنها مانند مرکب‌سازی و ساختن رنگهای گوناگون از شنکرف و لاجورد و زنگار و زعفرانی و سفیداب در کتب کیمیایی کهن یا کتابهای خواص اشیاء از آنها گفته شده است. همچون آثار تفلیسی و ابوالقاسم کاشی و دیگران یا در دائرة المعارف‌ها مانند نفائس الفنون و گنج باد آورد صاحب قرآنی و جز اینها. رساله‌هایی هم دادیم که از چندین هنر در آنها سخن داشته‌اند که از دوتای آنها در این فهرست‌نامه یاد کرده‌ام.

درباره هنر تهیه افزارهای نویسندگی مانند قلم و کاغذ و دوات و محبره و قلمدان رساله جداگانه‌ای ندیده‌ام جز اینکه در ضمن رساله‌های خط با آنها اشارتی میشود.

درباره نقاشی و تصویر و آرایش نسخه‌ها هم نگارنده بجز منظومه قانون‌الصور صادقی کتابدار به نسخه جداگانه برنخورده‌ام مگر اشاراتی که در رساله‌های خط و منشآت بیاره‌ای از نکات آنها شده باشد مانند منشآت نسخه کتابخانه سنا (ش ۶۷۲۴) درباره نقاشی شهاب‌الدین احمد شاعر نقاش (نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه ۲: ۲۴۸).

برای اصطلاحات این هنرها هم تاکنون فرهنگی جداگانه نداریم و باید با نگرستن به رساله‌های مربوط با آنها و فهرست کتابخانه‌ها و با استفاده از هنرمندانی که اکنون هستند کوشید که آنها را یکجا گردآورده و برای هر یک تفسیر نوشت و اگر نه چندی نمیگذرد که معانی آنها برای ما نهفته خواهد ماند.

از تاریخ خوشنویسان و هنرمندان دیگر هم باینکه چندین کتاب بزبانهای گوناگون درست داریم درست آگاه نیستیم و هنوز کارهای بسیاری مانده که باید انجام دهیم تا بتوانیم یک تاریخ روشنی در این باره بنویسیم. باید همه منابع مربوط را گردآوریم و کتابخانه‌های خود را فهرست کنیم و خطوط خوش و تصاویر و مجالس پراکنده را بشناسیم و از اسناد و قطعات و مرقعات و طومارها آگاه شویم تا بتوانیم با بررسی همه اینها شالوده تاریخ هنر را بریزیم.

در این سطور نمونه‌ای از کتابها و رساله‌هایی که برای تدوین چنین تاریخ سودمند است بترتیب تقریبی زمانی می‌آورم و پیش از برشمردن آنها این نکته را یادآور میشوم که گویا کهن‌ترین رساله‌ای که درباره خط و خوشنویسی نگارش یافته است رساله خط این درستویه در گذشته ۲۵۶ - (چاپ لوئیس شیخو در بیروت سال ۱۹۲۱) باشد. پس از آن علم‌الکتابه ابوحنان توحیدی (چاپ شده در تلک رسائل با دیباچه فرانسوی ابراهیم کیلانی در دمشق در ۱۹۵۱). پس از آن باید از الفهرست ابن ندیم ساخته ۳۷۷ یاد کرد. مسیح‌الاعشی قلقشندی هم بسیار سودمند است. (دیباچه انگلیسی گلستان هنر ص ۱۸).

کتابهای عربی در این زمینه فراوان است و فهرست آنها فرست دیگری میخواهد. از کتابهای تاریخ عمومی فارسی مانند روضة‌المعانی و حبیب‌السیر و جز اینها که مرحوم دکتر مهدی بیانی در پایان نمونه خطوط خوش کتابخانه شاهنشاهی و آغاز احوال و آثار خوشنویسان فهرست داده است نیز بهره فراوان میتوان برد و من از آنها یاد نمی‌کنم بلکه در اینجا از رساله‌ها و کتابهایی نام می‌برم که در آنها دست‌کم فعلی خاص درباره خوشنویسان و هنرمندان باشد. در این باره از فهرست استوری نیز بهره بردم گذشته از دو فهرستی که مرحوم بیانی بدست داده است. اینک کتابهای مربوط به خوشنویسی و نقاشی و سرگذشت خطاطان و نقاشان:

۱ - راحة الصدور و آية السرور: محمد بن علی بن سلیمان راوندی که در ۵۹۹ آنرا ساخته است. نگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
راوندی در «فصل فی معرفة اصول الخط من الدائرة والنقطة» آن از نوشتن و پیدایش هر یکی از حروف در نسخ و محقق و تلک سخن داشته است. او میگوید که «داعی معرفت خط را مفرد کتابی ساخته است».

پیداست که تحقیق او پایه برای خوشنویسان پس از وی است.

(چاپ محمد اقبال ص ۴۳۷ - ۴۴۷).

۲ - اصول خطوط سه یا رساله خط: خواجه عبدالله فرزند محمود صراف تبریزی در گذشته ۷۴۲ که در یک مقدمه و دو باب و یک خاتمه است.

او شاگرد مالک قزوینی دیلمی و سند استادان عراق و خراسان است و از خط او در فهرست سیهسالار (۲: ۸۵) و فهرست پاریس (بلوچه ۴: ۳۶۸ مجموعه شماره ۲۴۵۱) یاد شده است.

فتح‌الله سبزواری در دیباچه اصول و قواعد خطوط سه از او نام برده است (فرهنگ ایران زمین ۱۱: ۱۰۴) ابوالداعی یعقوب بن حسن بن شیخ ملقب به سراج حسنی شیرازی شاگرد صدرالدین روزبهان صوفی خوشنویس در تحفة‌المحبین خود که بنام محب‌الله بن خلیل‌الله بن شاه نعمه‌الله ولی کرمانی نگاشته از «رساله خواجه عبدالله سیرفی» یاد کرده و گفته است که من آنرا

خوانندهام (بلوше ۲ : ۳۰۲ ش ۱۱۱۳).

گزارشهای صیرفی شاعر که در ۹۵۰ ساخته شده و به نظم فارسی است در نقاشی و رنگ - آمیزی پیداست که از این صیرفی نخواهد بود (بلوше ۲ : ۲۵۹ ش ۱۰۵۰/۳ ارمغان ۱۲ : ۱۷). نسخه‌هایی از این رساله عبدالله صیرفی در کتابخانه‌های دانشکده ادبیات (۱ : ۲۸۸) و آستان قدس رضوی (۷ : ۱۵ و ۲۵۴) و مجلس (۷ : ۱۵ و ۶۴۲) و مجموعه کریمزاده (مجله وحید ۴۷ : ۱۰۵۶) هست.

بنگرید به : کشف الظنون ۱ : ۵۵۰ - مجله ادبیات ۴۵ : ۴۴ - تاریخ‌یزد ۱۱۸ و ۲۴۶ - تاریخ جدید یزد ۷۸ و ۱۴۰ - جامع مفیدی ۳ : ۱۵۰ و ۳۳۶ و ۳۹۸ و ۴۲۶ - ذریعه ۹ : ۶۲۴ - دانشمندان آذربایجان ۲۳۸ - روضات الجنان کربلایی فهرست نامها - گلستان هنر ترجمه انگلیسی ۲۸ و ۶۱ - ۶۳ و ۸۱ - مناقب هنروران ۱۸ و ۱۹ و ۷۴ - نمونه خطوط خوش بیانی ص ۸ و ۱۲۳.

۳ - رساله خط قبله کتاب ظهیرالدین میرعلی سلطانی پسر حسن علوی تبریزی که واضع نستعلیق خوانده میشود و در ۸۵۰ در گذشته است.

در آن با عنوان نقل از «واضع الاصل میرعلی تبریزی» از تعلیم نسخ و تعلیق و طرز پیدایش حروف در نوشتن هریک و اندازه آنها مانند سخنان راوندی گفتگو شده است.

(فهرست کتابخانه برون از نیکولسون ص ۲۰۵، نسخه در ۱۲ برگ است هریک در ۶ سطر بخط تعلیق رضاقلی ادیب با آرایش - خوشنویسان بیانی ص ۴۴۱).

۴ - تحفة المحبین : ابوالداعی یعقوب بن حسن بن شیخ ملقب به سراج حسنی شیرازی شاگرد صدرالدین روزبهان که در زمان تألیف آن زنده نبوده است و او آن را از روی رسائل شیخ جمال‌الدین قبله‌الکتاب یاقوت مستعصمی و خواجه عبدالله صیرفی و مبارک‌شاه شاگرد یاقوت که مؤلف آنها را بدستور روزبهان و دانشمندان دیگر خوانده و در اثر آن در سال ۸۵۸ طرح این رساله را ریخته بوده است در محمدآباد بیدر بنام حبیب‌الدین امیرزاده محب‌الله پسر برهان‌الدین امیرزاده خلیل‌الله پسر نورالدین شاه نعمت‌الله کرمانی بیروش موفیانه ساخته است، یک مقدمه دارد در «بیان وضع خط» و دومقاله.

۱ - در بیان احوال قلم و اوصاف آن و باز نمودن تراشیدن قلم و ذکر ترکیب مداد و آلات و اسباب کتابت و آداب کاتب.

۲ - در بیان اصول ترکیبی که زیادات از دو حرف باشد و ترکیب آن کلمات واقع شود. سپس خاتمه در بیان صورتی چند از الفاظ که به رسم الخط می‌باید نوشت. (نسخه ۳۸ آنکتیل به نستعلیق هندی آغاز شده ۱۷ در پاریس که در فهرست بلوше (۱ : ۳ ش ۱۱۱۳) وصف شده است).

۵ - رساله خط : میرعلاءالدوله حسینی که در آن از تیمور گورکان و میرعلی تبریزی و خواجه تاج سلمانی یاد کرده است.

مستوفی بافتی در جامع مفیدی (۳ : ۳۹۵) از آن نقل کرده است.

۶ - خلاصه الاخبار فی بیان احوال الاخیار : خواندمیر که آن را در ۹۰۵ بنام میرعلی شیرنوایی بانجام رسانده است و میرسد تا سال ۸۷۵ (استوری ۱ : ۱۰۲ - ذریعه ۷ : ۲۱۰) فصل هنرمندان آن را سرورخان گویا در کابل سال ۱۳۲۴ بچاپ رسانده است.

۷ - آداب نگارش (رساله منظوم در-) : استاد جواهر رقم خوشنویس، مورخ ۹۲۰. (فهرست افغانستان ص ۱۹۱ مجموعه ش ۲۳ موزه کابل رساله ۵ در برگ ۱۳۹ بخط نستعلیق با عنوان شکرگرف از سده ۱۲ و ۱۳).

۸ - رساله بوقلمون : ترجمه رساله ایست در رنگها یا مرکبهای رنگارنگ از عربی بفارسی در شصت و یک صنعت بنام محمودشاه بن محمدشاه بن همایون‌شاه بن احمدشاه دوم از فرمانروایان بهمنی (۸۸۷ - ۹۲۴).

(دیوان هندش ۲۹۷۷ مورخ ۱۰۱۰).

۹- صراط‌السطور یا صراط‌الخط یا رساله منظوم یا قواعد خطوط درعلم خط نستعلیق :
سلطان علی‌مشهدی (۸۴۱ - ۹۲۶) به نظم در ۲۷۰ بیت .
چنین است عنوانهای مطالب آن :

۱- در بیان نستعلیق .

۲- در بیان جمع کردن لوحهای مردان .

۳- در بیان ملاحظه خط ودانستن قواعد .

۴- در بیان مفردات .

۵- در بیان قواعد حروف .

۶- در بیان قلم تراش .

۷- در بیان خوشنویسی .

۸- در بیان منقبت مرتضی‌علی .

۹- در بیان قواعد نستعلیق .

نسخه‌های فراوانی از آن هست و در امتحان الفضلاء میرزا سنگلاخ چاپ ۱۲۹۱ تبریز
و گلستان هنر گنج‌باز شده و درلین گراد چاپ عکسی هم شده است (در ۱۹۵۷) .

(خوشنویسان بیانی ص ۲۵۳ - ریو ۵۷۳ - فهرست فیلمها ص ۷۸ - ایوانف ۲ : ۴۳۲
ش ۶۳۸ - ذریعه ۱۹ : ۱۰۴ - دانشگاه ش ۴۷۳۶/۵۹ و ۶۰۸۶/۲ - نشریه ۵ : ۱۴۰) .

دومین رساله مجموعه ۲۸ والکر در بادلیان اکسفورده (گ ۴۷ - ۵۶) هم همین کتاب
است و نخستین آن قواعد خطوط محمودبن محمد است (فهرست اته ۱۳۷۶) .

۱۰- گلزار صفا : صیرفی شاعر ، به نظم فارسی در نقاشی و رنگ آمیزی (بلوکه ۲ : ۲۵۹
ش ۱۰۵۰/۳ S.P. 1659 گ ۵۸ تا ۷۳ - ارمغان ۱۲ : ۱ ص ۱۷) .

درباره نام آن چنین آمده (۵۸ ر) :

صیرفی بلبل گلزار صفا است

نام گلزار صفایش ز قضا است

ماده تاریخ آن چنین است (۷۱ ب) :

همچو بلبل چو شدم دستان‌زن

پی تاریخ تمامی سخن

صیرفی ساکن گلزار صفا

آمد از گلشن افلاک ندا

(۹۵۰)

۱۱- مداد الخطوط : میرعلی هروی در گذشته ۹۵۱ که پس از ۹۲۶ و گویا در بخارا
ساخته است . نگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
با امتحان الفضلاء میرزا سنگلاخ در تبریز در ۱۲۹۱ چاپ شده است (خوشنویسان بیانی
ص ۵۰۴) .

۱۲- لطایف‌نامه : سلطان محمد فخری پسر امیری هروی که مجالس‌النفایس امیرعلی
شیرنوازی را در آن سال ۹۲۸ بفارسی برگردانده است ، در مجلس نهم قسم پنجم آن ذکر لطایف
ارباب هنر است .

متن ترکی مجالس‌النفاس را بجز ترجمه‌های همین فخری و حکیم شاه محمد قزوینی
و شاه علی‌بن عبدالعالی و عبدالباقی شریف رضوی (دانشگاه ش ۳۰۲۹) ترجمه پنجمی است
از شیخ‌زاده فایض نیمردانی بنام بقیة‌النقیة سال ۹۶۱ (نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه ۶ : ۶۳۱) .

۱۳- بابرنامه یا واقعات بابری : از ظهیرالدین بابر شاه (۸۸۸ - ۹۳۷) در آن سرگذشت
سلطان علی مشهدی و بهزاد هست و ترجمه فارسی این بند آن از عبدالرحیم در مجله مدرسه خاوری
۱۰ : ۳ ص ۸ و ۱۴۷ چاپ شده است (استوری ۱ : ۵۳۰) .

۱۴- مرقع شاه اسماعیل صفوی که مقدمه آن را شمس‌الدین محمد وصفی درباره
خوشنویسان و هنرمندان در سال ۹۱۶ نوشته است (خوشنویسان بیانی ص پانزده) .

۱۵ - آداب المشق از باباشاه حالی اصفهانی درگذشته در بغداد در ۹۹۶ ، این رساله را با دیباچه دیگری به میرعماد خوشنویس هم نسبت داده‌اند ، در یک مقدمه است و دو باب . این رساله شاید پیش از ۹۴۰ تألیف شده باشد چه در رسم الخط مجنون رفیقی از آن یاد شده است . محمد شفیع لاهوری آن را با دیباچه‌ای بزبان اردو و با دوفهرست مصطلحات و اعلام در مجله مدرسه خاوری در ۱۹۵۰ در ش ۱۰۱ (ج ۲۶ ش ۳ ص ۵۲ - ۷۱) از روی نسخه مورخ ۱ ج ۱۱۱۶ نشر کرده و بارهای دیگر هم بچاپ رسیده است (خوشنویسان بیانی ص ۸۵ - فهرست افغانستان ص ۲۱۸ - نسخه شماره ۱۷۹۵ و ۱۷۹۶ کتابخانه شاهنشاهی - فهرست سیهالار ۳ : ۱۸ - فهرست فارسی مشار ۱۹ - فهرست ایوانف ۱ : ۷۵۱ ش ۱۶۲۳/۵ - کتابخانه ملک ش ۵۲۶/۶ ص ۶۰ فهرست مجموعه‌ها) .

۱۶ - آداب خط : مجنون بن محمود (محمد) رفیقی چپ‌نویس یا توأمان‌نویس سراینده منظومه شطرنج آمیخته با نثر بفارسی (ش ۲۵ کتابخانه آقای مجتبی مینوی ، نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه ۶ : ۶۵۳) و نازونیز (دانشگاه ۵/۵۷۳۶) .

این رساله در بحر لیلی و مجنون است چنانکه سام میرزا در تحفه سامی (ص ۱۴۲) گفته که مجنون رساله نظمی بنامش در این بحر بسته و یک بیت از آن را می‌آورد :

رنگی که صفای خط در آنت از آب حنا و زعفران است

و آن در نسخه ش ۲۴/۴۷۳۶ دانشگاه تهران (گ ۱۴۸ ر) دیده میشود . و این یکی از سه رساله خط مجنون است که مرحوم دکتر مهدی بیانی بدرستی حسن زده است .

این رساله «قواعد خطوط» و «تعریف قواعد خط» هم خوانده شده است .

دو نسخه‌ای از آن در موزه بریتانیا هست که ریو (ص ۵۳۲) آنها را درست نشناخته است : یکی بنام رساله وضع نسخ و نستعلیق که در فهرست کرافت (ص ۵ ش ۱۲) به میرعلی نسبت داده شده است .

آغازش :

از واضع خط نسخ و نستعلیق بشنو سخنی ز روی تحقیق

دومی بنام خوشنویسی بنام راقم که در آداب خط است به وزن مثنوی ،

آغازش : « بالای الف سه نقطه باید » .

آن بیت و این مصرع را در آداب خط مجنون نسخه دانشگاه دیده‌ام پس این دو باید همین آداب خط مجنون باشد (دانشگاه ۴۲/۳۰۱۰ - ذریعه ۱۹ : ۱۰۴) .

۱۷ - خط و سواد یا سواد الخط : مجنون بن محمود (محمد) رفیقی به نثر تألیف ۹۴۰ و ۹۴۵ در ش باب .

۱ - در بیان خطوط و سطح و دور و توجه تسمیه هر یک .

۲ - در ذکر استادان و مخترعان و بیان مرتبه ایشان .

۳ - در بیان ادوات کتابت .

۴ - در بیان قواعد خط .

۵ - در شکل هر یک از حروف .

۶ - در حسن خط و اصناف حرفها .

فصل دوم آن در ش ۴ مجلد ۱۰ اوت ۱۹۳۴ و همه آن در ش ۲ مجلد ۱۱ سال ۱۹۳۵ ص ۴۶ - ۴۷ مجله مدرسه خاوری بکوشش یاسین خان نیازی چاپ شده است .

(دانشگاه ۱/۳۵۲۲ - دهخدا ش ۲۸۸/۵ - ریو ۵۳۱ - دیوان هند ۲۹۳۱ - خوشنویسان بیانی ص ۶۱۲ - ایوانف ۱ : ۷۵۰ ش ۱۶۲۳/۱ و ۱۶۲۴ - ملک ۵۲۶/۷ فهرست مجموعه‌ها ص ۶۰) .

۱۸ - رسم خط یا رسم الخط : مجنون بن محمود رفیقی چپ‌نویس یا توأمان‌نویس ، به نظم بنام سلطان مظفر فرزند سلطان میرزای بای قرای چنگیزی مورخ ۹۰۹ یا ۹۴۰ .

- (دانشگاه ۳۵۲۲/۲ - ایواض ۱ : ۷۵۱ ش ۱۶۲۳/۲ - خوشنویسان بیانی ص ۶۱۲).
- ۱۹ - مرکب سازی : مجنون رفیقی ، به نثر (دانشگاه ۲۵۲۲/۳).
- ۲۰ - مرقع محمد مؤمن کرمانی فرزند خواجه شهاب‌الدین عبدالله مروارید درگذشته ۹۴۸ که برای شاه‌تھاسب ساخته است و می‌باید مقدمه‌ای تاریخی داشته باشد دربارهٔ هنرمندان و خوشنویسان (خوشنویسان بیانی ۸۴۲).
- ۲۱ - تاریخ رشیدی : میرزا حیدر دوغلات که در ۹۴۸ ساخته است . فصل هنرمندان سبک هرات دفتر دوم آنرا محمد شفیع لاهوری در شمارهٔ مه ۱۹۳۴ (۱۰ : ۳ ص ۱۵۰ - ۱۷۰) مجلهٔ مدرسهٔ خاوری از روی نسخهٔ دانشگاه کیمبریج چاپ کرده است ، نیز چاپ آلمان در مجموعهٔ آسیایی سال سوم ص ۸۰ - ۳۲۳ تاریخ ۱۸۸۸ در پرتزبورگ ، ارنولد ترجمهٔ انگلیسی آن را در BSOS سال ۱۹۳۰ (۵ - ۴ ص ۶۷۱ - ۶۷۴) نشر کرده است .
- ۲۲ - مرقع بهرام میرزای صفوی که مقدمهٔ آن را دوست محمد بن سلیمان کاتب کوشانی هروی زندهٔ تا ۹۷۲ دربارهٔ هنرمندان بسال ۹۵۱ نوشته است .
(خوشنویسان بیانی ص پانزده و ۱۹۲).
- ۲۳ - حالات هنروان : دوست محمد پسر سلیمان کوشانی هروی که کتابدار ابوالفتح بهرام میرزای صفوی و تا ۹۷۲ زنده بوده است .
مقدمه و دیباچه‌ای دارد و برای کتابخانهٔ همین بهرام میرزا بسال ۹۵۳ تألیف شده است .
نسخه‌ای از این مقدمه در مرقع بهرام میرزا در کتابخانهٔ خزینهٔ اوقات طویقیوسرای (ش ۲۱۵۴) هست و محمد عبدالله جغتایی آن را در لاهور بسال ۱۹۳۶ با مقدمه‌ای به اردو و انگلیسی بچاپ رسانده و دوباره مرحوم دکتر مهدی بیانی این دیباچه را از روی خود نسخهٔ خطی در احوال و آثار خوشنویسان (ص ۱۹۱ - ۲۰۳) گردیده‌وار نشر کرده است .
- ۲۴ - اصول و قوای خطوط سه (رساله در) - فتح‌الله بن احمد بن محمود سبزواری (شهرستانی یا شیرازی) مؤلف تحفه‌الائمة العلیة فی الحکمة العلیة یا اخلاق ظهیری ، در آن یک خاتمه است و سه باب و یک خاتمه و از این بواب و یاقوت و علی بن هلال و عبدالله میرفی واحد سهروردی در آن یاد شده است ، تألیف آن از سدهٔ ۱۰ است و باید در ۹۵۵ یا اندکی پیش از آن ساخته شده باشد (نسخهٔ مورخ ۹۵۵ ش B 551 لنینگراد ص ۲۵۳ فهرست) متن در فرهنگ ایران زمین (ج ۱۱) بچاپ رسیده است .
(فهرست حقوق ص ۳۶ و ۱۱۹ - گلستان هنر دیباچهٔ مینورسکی ص ۱۹) .
- ۲۵ - تحفهٔ سامی : سام میرزای صفوی که در ۹۵۷ - ۹۶۸ تألیف کرده است (چاپ همایون فرخ در ۱۳۴۷ خ) ،
۲۶ - مرقع امیر حسین یک خزاندار شاه تھاسب که مقدمهٔ آن را مالک فیلوکوش قزوینی دیلمی در گذشتهٔ روز چهارشنبه ۱۸ ذیح ۹۶۹ در سال ۹۶۸ دربارهٔ هنرمندان نوشته است . (خوشنویسان بیانی ص پانزده و ۶۰۱ - روایات الجنان کربلایی ۱ : ۳۶۹) .
- ۲۷ - قواعد خطوط : محمود بن محمد ، مثنوی فارسی است و آخرین تاریخی که در آن آمده است سال ۹۶۹ است ، در صنعت کتابت و فن خط در پنج مقاله :
۱ - در تراشیدن قلم و اختلاف آن .
۲ - در شناختن قلم .
۳ - در گرفتن قلم و رانیدن و حرکات انگشت .
۴ - در مرکبات .
۵ - قواعد خط بر طریق تقطع و دائره .
خاتمه در ذکر استادان خطوط از این مقله تا سلطان علی مشهدی در گذشته ۹۱۹ .
آغاز : شکر و سپاس مرصاعی را که چمن قرآن را به گلستانهٔ ریاض نون و القلم از انی مزین گردانید .

نسخه‌ای از آن در پادلیان افسورد شماره ۲۸ والکر (ک ۱ - ۴۶) هست و در فهرست
اته (ش ۱۳۷۶) از آن وصف شده است، عکس آن در کتابخانه ملی فرهنگ هست (ش ۷۶)
(خوشنویسان بیانی ص چهارده - نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه ۲ : ۲۷۷).
۲۸ - مرقع امیرغیب‌بیک امیر شاه‌تھماسپ که سیداحمد مشهدی در گذشته ۹۸۶ درباره
هنرمندان در سال ۹۷۳ نوشته است و آن درست مانند رساله قطب‌الدین محمد قصبه خوان است
(خوشنویسان بیانی ص پانزده و ۴۹).

۲۹ - مذکر الاحباب : نتاری بخارایی که در ۹۸۴ ساخته است. نوای صدربارچنگ‌بندی
از آن را که درباره هفت شاعر خوشنویس است در مجله مدرس خاوری (۹ : ۲ فوریه ۱۹۳۵
ص ۳۹ - ۴۵) چاپ کرده است.

۳۰ - ریحان نستعلیق : تاریخ تألیف آن ۹۸۹ است. محمد عبدالله جغتایی آن را در پونه
سال ۱۹۴۱ چاپ کرده است. (خوشنویسان بیانی ص ده و ۸۲۵).

۳۱ - مرقع محمد محسن هروی که خود او مقدمه تاریخی آن را درباره هنرمندان
در سال ۹۹۰ در هرات نوشته است (خوشنویسان بیانی ص پانزده و ۸۳۳).

۳۲ - رساله قطبیه : قطب‌الدین محمد یزدی خوشنویس شاگرد مالک دیلمی (۹۲۴ -
۹۶۹) که چند سالی در بغداد زیسته و در ۹۷۸ تا ۹۹۰ در همین شهر نشان و سراغ او داده شده و تا
سال ۱۰۰۰ زنده بوده است. این رساله تذکره پنجاه و دو خوشنویس است و عالی افندی در مناقب
هنروران (ص ۷ و ۱۲ و ۴۰ و ۵۳ و ۶۷) از آن یاد نموده و آن را در ۹۹۵ با اضافاتی از خود
در آن ترکی در آورده است.

کلمات هوارت تاریخ تألیف رساله قطبیه را ۹۹۴ نوشته است و شاید هم درست باشد
چه یکسانی پیش از ۹۹۵ خواهد بود که تاریخ تألیف مناقب هنروران است ولی سندی بدست
نداده است. او شاگرد مقصود علی ترک و معزالدین شاگرد میره‌الله و میرحیدر بخارایی هم
بوده و با واسطه شاگرد میرعلی است. خط او در مرقع ۲۴۲ قاهره دیده میشود (ش ۲۱۴۶)
برادرش شرف‌الدین در طالکاری و تذهیب هنرمندی نامور بود و اربعین جامی را در ۹۰۰
تذهیب کرده است.

(نمونه خطوط خوش ص ۳۵۵ - خوشنویسان بیانی ص ۵۰ و ۸۷ و ۸۱۳ - گلستان
هنر ص ۱۶۶ ترجمه انگلیسی - کلمات هوارت ص ۶ و ۲۳۵).

۳۳ - رساله خط و خطاطان و نقاشان از قطب‌الدین محمد قصبه خوان که بنام شاه‌تھماسپ
یکم سال ۹۶۴ (فرخندگی) تألیف کرده است.

از آنچه در پایان این رساله در نسخه ملی آمده «یاد کار ایشان در تاریخ مرقع است» بر می‌آید
که در مرقعی بوده و از آن جدا شده است. در مرقع امیرغیب‌بیک امیر شاه‌تھماسپ مقدمه‌ایست
از سیداحمد مشهدی در گذشته ۹۸۶ که تاریخ ۹۷۳ دارد و این مقدمه با الفک تصرفی درست
همین رساله است پس باید آنچه قطب‌الدین محمد قصبه خوان در ۹۶۴ نگاشته است همان را
سیداحمد مشهدی در ۹۷۳ برداشته و در دیباچه این مرقع گذارده باشد. در نسخه دانشگاه بندی
درباره سیداحمد مشهدی و خواجه زین‌الدین محمود به نظم و نثر آمده که در چاپی نمی‌بینم پس آن
باید پس از مقدمه مرقع سیداحمد مشهدی تألیف شده باشد، پس میتوان گفت که آن از قطب‌الدین
محمد یزدی خواهد بود و تألیف آن باید همان سال ۹۹۴ باشد و هموست که در دو جای این
کتاب با لقب «[قصبه] خوان» یا «قصبه [خوان]» آمده است و باید گفت که نسخه ملی اگر
تاریخش درست و باید هم باشد پیش از این یکی ساخته شده و نسخه دانشگاه پس از آن با بسطی
بنگارش در آمده است ولی چکنم که تاریخ آن در پایان «فیض» آمده که برابر است با ۸۹۰.

این رساله در مجله سخن در تاریخ ۱۳۴۶ (ش ۱۷ ص ۶ و ۷ ص ۶۶۷ - ۶۷۶) از روی
نسخه کتابخانه ملی فرهنگ بچاپ رسیده است. این نسخه رساله ششم مجموعه شماره ۶۹۱
فارسی این کتابخانه است. درص ۳۹۳ - ۴۰۶ به خط نستعلیق چلیپای محمدرضا پسر حاجی

طهاسبقی بیک در ۸ محرم ۱۰۵۷ (انوار ۲ : ۱۹۶) نسخه‌ای از آن در ساله یکم مجموعه دانشگاه به شماره ۶۰۸۶ (ش ۵۸۸ نسخه‌های مرحوم سعید نفیسی) بخط نستعلیق سده ۱۲ هست . دومین رساله این مجموعه منظومه خط سلطان علی مشهدی است که دیباچه‌ای ندارد و انجام رساله نخستین هم گویا افتاده باشد اگرچه از چاپ شده کم ندارد . این دو نسخه از هم جدایی‌هایی دارند و چند بیتی در نسخه دانشگاه (نفیسی) است که در ملی نیامده و عباراتی هم در آن هست که در نسخه ملی دیده نمی‌شود .

نسخه دیگری هم مرحوم دکتر مهدی بیانی داشته است مورخ ۱۰۹۶ (نمونه خطوط خوش ۳۵۵) .

آغاز نسخه دانشگاه : «دراسامی خطاطان . بسمله . حمد و سپاس به اخلاص مرخدای را که قرین صانع بی‌چو نیست که زبند (؟) مرقع بوقلمون به سواد بیاض که تولج اللیل فی النهار و تولج النهار فی اللیل ملمع ساخت (پیدا است که غلط است) .

آغاز چاپی : بسمله . حمد به اخلاص مقرون صانع بی‌چون را زبید که مرقع روزگار بوقلمون را به وجود آورد و بیاض «تولج اللیل فی النهار و تولج النهار فی اللیل» را ملمع ساخت . انجام نسخه دانشگاه : چه مقصود این قصه و قصه خوانی او اظهار سخن دانی ذکر بعضی استادان بود چه عبدالخطیب را آنجا رسید که بر آن شد تا کند تاریخ مرقوم :

به عقل عالم آرا مشورت کرد بگفتا نیستی زین فیض محروم^۲ به امام رضا علیه السلام به مولانا علی مشهدی و (افتاده) .

انجام چاپی : چون مقصود ازین قصه خوانی ذکر بعضی از استادان بود که یادگار ایشان درین مرقع است به اطناب زیاده محتاج ندیده و به یک قطعه تاریخ ختم آن پسندیده .

ز قطب قبه خوان در رسم تاریخ شود بی شبهه این ترتیب مفهوم به صد فرخندگی اتمام چون یافت کن از «فرخندگی» تاریخ معلوم

(۹۶۴)

۳۴ - مناقب هرویران : مصطفی عالی افندی دفتر دار بغداد (۹۴۸ - ۱۱۰۸) که بنام سعیدین حسن جان بسال ۹۹۵ ساخته است تحریری است بترکی با افزوده‌هایی از رساله قطبیه قطب الدین محمد یزدی که خود او ویرا در بغداد دیده بوده است . در استانبول بسال ۱۹۲۶ با دیباچه‌ای دراز در سر گذشت او و با فهرست بچاپ رسیده است .

۳۵ - فوائد الخطوط : درویش محمد بن دوست محمد بخاری که در بیست سالگی بسال ۹۹۵ دردم فصل و یک خاتمه ساخته است .

در تاشکند سه نسخه‌ای از آن هست که یکی مؤرخ ۲ رمضان ۱۲۲۳ ، دیگری صفر ۱۳۲۳ ، سومی از سده ۱۹ (فهرست ۱ : ۳۲۰ ش ۷۳۱ تا ۷۳۳) عکسی از نخستین این سه نسخه در دانشگاه تهران هست (فهرست قبلیها ص ۱۵۰)

۳۶ - روضات الجنان و جنات الجنان : حافظ حسین کربلایی خوشنویس در گذشته ۹۹۷ که در ج ۱ ص ۳۶۹ - ۳۷۳ آن اندکی از تاریخ خط آمده است (چاپ ۱۳۴۴ بکوش آقای سلطان القرائی) .

۳۷ - مجموعه الصنایع : در آن از ساختن رنگها سخنی بمیان آمده است و نسخه‌های آن ۴۲ باب یا فصل تا ۲۱۲ فصل دارد و باید در سده‌های ۱۰ و ۱۱ تألیف شده باشد (فهرست قبلیهای دانشگاه ص ۱۸۶) .

۳۸ - خلاصه التواریخ : از گمنام که نزدیک ۹۵۰ تألیف شده است نه از قاضی احمد ابراهیمی حسینی قمی (۹۵۳ - پس از ۱۰۱۵) پسر شرف الدین میرمنشی که تاریخ حوادث در آن

۱ - اصل : دیگر .

۲ - اصل : بتی ازین .

بنوشته استوری میرسد بسالهای ۹۹۹ تا ۱۰۰۱ (استوری ۱ : ۱۰۷۱ و ۱۰۷۴ و ۱۲۷۹ - سنا ش ۳۳۶ - نفیسی ش ۱۰۷۲ دردانشگاه - ذریعه ۷ : ۲۲۳) .

فصل «آغاز و انجام خط اصل» آن را محمد شفیع لاهوری درمجله مدرسه خاوری شماره اگوست سال ۱۹۳۴ (۱۰ : ۴ ص ۲۳ - ۳۰) از روی نسخه خطی دانشگاه پنجاب بچاپ رسانده است (استوری ۱ : ۱۰۷۱ - خوش نویسان بیانی ص نه - نمونه خطوط خوش ۳۵۴) .

۳۹ - گلستان هنر : قاضی احمد ابراهیمی حسینی قمی (۹۵۳ - پس از ۱۰۱۵) که پس از ۱۰۰۷ و ۱۰۱۵ ساخته شده و دست تحریر دارد ، از بهترین کتابهای این فن است و من درشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه دفترششم دردنبال وصفی که از خلاصه التواریخ ش ۳۳۶ کتابخانه سنا کرده ام از آن به تفصیل سخن داشته ام . افسوس که با بودن هفت یا هشت نسخه از آن هنوز متن فارسی آن بچاپ نرسیده باینکه ترجمه روسی وانگلیسی آن نشر شده است (استوری ۱ : ۱۰۷۴) عکس نسخه مسکو و اصل نسخه لندن را درلنینگراد دیده ام و آقای آکیموشکین خاورشناس متن فارسی را بچاپ میرساند .

۴۰ - مرقع شاهدخت زیب النساء بیگم متخلص به مخفی دخترعالم گیر پادشاه و دلرس بانوبیگم دختر شاه نوازخان صفوی (۱۰ شوال ۱۰۲۸ - ۱۱۱۴) که مرید خواجگان جویباری و شاگرد ملامحمد سعید اشرف مازندرانی بوده و او را جواهررقم رنگین نویس میخوانند ، او دراین مرقع نمونه خطوط خوش نویسان و نقاشان گذارده بود ولی آن از دست رفته و مقدمه آن که ملارضای راشد نوشته بود در کتابخانه خدابخش پتته هست (خوشنویسان بیانی ص ۲۲۲ - تذکره شعرای کشمیر اصلیح میرزا ص ۱۰۹ و ۱۸۹ و ۲۷۹ و ۶۰۷ و ۶۱۰) .

۴۱ - مآثر رحیمی : خواجه آقا عبدالباقی بن خواجه آقا بابای کرد نهاوندی خوشنویس (جولک نهاوند ۹۷۸ - ۱۰۴۵) ، در تاریخ هند اسلامی مورخ ۱۰۲۵ .
درمجلد سوم آن سرگذشت خوشنویسان و نقاشان معاصر اوست (استوری ۱ : ۵۵۲ و ۱۳۱۵ - ذریعه ۱۹ : ۴) .

۴۲ - تاریخ عالم آرای عباسی : اسکندربیک منشی که در ۱۰۲۶ ساخته است ، در آن «ذکر خوشنویسان عصرشاه تهماسب» و «ذکر نقاشان بدایع نگار که هنرمند روزگار بودند» هست (ص ۱۷۰ و ۱۷۴) .

۴۳ - مرقع گلستان و گلشن که یکی در ۱۰۳۱ و دومی در ۱۰۴۶ بنگارش درآمده و خط محمدحسین زرین قلم کشمیری جهانگیرشاهی درگذشته ۱۰۲۰ و دیگران در آن دو هست و هر دو مقدمه و خاتمه ای دارند .
(هنر مردم ش ۶۱ و ۶۲ و ۷۳ و ۷۷ و ۷۸ - نمونه خطوط خوش کتابخانه شاهنشاهی ص ۱۱۲ - خوشنویسان ۷۰۲) .

۴۴ - گلزار صواب : نفیس زاده ابراهیم حسینی قمری که برای سلطان مراد چهارم پسر احمد یکم (۱۰۳۲ - ۱۰۴۹) بترکی در بک قصل و دیوای ساخته است .
نسخه ای از آن را کلمات هوارت داشته است باندازه بیاضی دراز ۱۰×۲۰ در ۲۹ برگ .
نسخه ای هم شفر داشته که در کتابخانه ملی پاریس است بشماره S. P. Turc 1160 (کلمات هوارت ص ۷) نیز نسخه برلین ش ۹۳۰ شرقی (ش ۲۶۹ فهرست تازه) .

۴۵ - مرقع داراشکوه درگذشته ۱۰۶۹ که محمد شفیع لاهوری آن را درمجله مدرسه خاوری در شماره فوریه ۱۹۵۵ بامقدمه ای وصف کرده است (خوشنویسان بیانی ص یازده و ۱۸۵) .

۴۶ - شاه جهان نامه یا عمل صالح از محمد صالح کنبوه لاهوری که در ۱۰۷۰ بانجام رسانده است (استوری ۱ : ۵۸) .

۱ - من درشریه هفت نسخه کهن و نو را شان داده ام آقای گلچین معانی هم گویا نسخه ای دارند (آستان قدسی ۷ : ۷۵۴) .

- سرگذشت خوشنویسان آن با تذکره خوشنویسان غلام محمد هفت قلمی چاپ شده است
(خوشنویسان بیانی ص ده - نمونه خطوط خوش ص ۳۵۶) .
- ۴۷ - مرآة العالم : بختاورخان شیخ محمد بقای سهارنبوری (۱۰۳۷ - ۱۰۹۶) که
در ۱۰۷۸ ساخته است .
- نمود یکم افزایش آن درباره خطاطان و نقاشان است و محمد شفیع لاهوری آن را در مجله
مدرسه خاوری در شماره اوت ۱۹۳۴ (۱۰ : ۴ ص ۳۳ - ۶۵) نشر داده است. (استوری
۱ : ۱۳۲ و ۱۲۴۲) .
- ۴۸ - تذکره محمد طاهر نصر آبادی اصفهانی که در ۱۰۸۳ آغاز کرده است ، فرقه دوم
صف سوم آن (ص ۲۰۶ - ۲۰۹ چاپ ۱۳۱۷ خ) در تذکر خوشنویسان است . محمد شفیع این بند
را در مجله مدرسه خاوری (۱۱ : ۴ ص ۱۵۴ - ۱۵۹) در تاریخ ۱۹۳۵ نشر کرده است .
- ۴۹ - جامع مفیدی : محمد مفید مستوفی یاقفی که در ۱۰۸۲ - ۱۰۹۰ ساخته است ،
فصل هفتم مقاله دوم مجلد سوم آن درباره خطاطان است . (چاپ ۱۳۴۰ خ ۳ : ۳۹۶ - ۴۰۳) .
- ۵۰ - خط (رساله در-) مختصر است با اشارات بسیاری به استادان قدیم ، از سده ۱۲
آغاز : بدانکه قیلة الكتاب جمال الدین یاقوت گفته است .
(ایوانف ۱ : ۷۵۲ ش ۱۶۲۵ در ۴ گ) .
- ۵۱ - خلاصة المکاتیب : منشی سوجان رای بهنداری که در ۱۱۱۰ ساخته است .
فصل بیان تعریف خط آن را محمد شفیع لاهوری در شماره اوت ۱۹۳۴ ص ۶۶ - ۶۷
مجله مدرسه خاوری چاپ کرده است. (استوری ۱ : ۴۵۳ و ۱۰۷۱ و ۱۳۰۹ - نمونه خطوط
خوش بیانی ص ۳۵۵ - خوشنویسان بیانی ص ده) .
- ۵۲ - نوحه الكتاب : محمد نجیب مینولجی زاده که در ۱۱۵۰ در سه مقاله ساخته است
(فهرست ترکی تازه برلین ش ۲۸۳) .
- ۵۳ - مرآت الاصطلاح : رای زایان آندرام مخلص در گذشته ۱۱۶۴ که فرهنگ عبارات
منظوم و امثال است و در ۱۱۵۷ آن را با تمام رسانده است .
فصل خوشنویسان آن را محمد شفیع لاهوری در شماره اوت ۱۹۳۴ مجله مدرسه
خاوری نشر داده است. (استوری ۱ : ۶۱۲ - فرهنگ نویسی فارسی ص ۱۴۹) .
- ۵۴ - تحفة الکرام : علی شیر قانع تنوی که در ۸ - ۱۱۸۰ ساخته و در مجلد سوم آن
از خوشنویسان سند سخن داشته است . این بند در مجله مدرسه خاوری در فوریه سال ۱۹۳۵
(۱۱ : ۲ ص ۱۳۱ - ۱۳۴) چاپ شده است .
- ۵۵ - مختصر در خط .
آغاز : شکر و سیاق فراوان و ثنا و ستایش بی پایان .
(ایوانف ۱ : ۷۵۱ ش ۱۶۲۳/۴ - برج ۳۴۱) .
- ۵۶ - خط ترکی و سیاقی و اوهل مرکب از حروف بی نقطه و مشجر .
(مجلس ۹ : ۶۹۰ از سده ۹ و ۱۳ : ۲ - ۱۶۱ از سده ۱۱) .
- ۵۷ - المختصر المفید فی تعلیم قواعد الخط : گزیده ایست از سخنان چند هنرمند بویژه
از جمال الدین ابو ذریاقوت مستعصمی در گذشته ۶۹۸ (فهرست ایوانف ۱ : ۶۵۲ ش ۱۶۲۳/۳ - ۶) .
- ۵۸ - خط طرز محمدی در قواعد خط بنام تبیو میسور در ۱۲۲۴ مولودی . (ایوانف
۲ : ۷۵۲ ش ۷ - ۱۶۲۶) .
- ۵۹ - تحفة الخطاطین : مستقیم زاده سعدالدین سلیمان افندی پسر عبدالرحمن پسر
محمد رومی (۱۱۳۱ - ۱۲۰۲) ، تا سال ۱۲۰۲ ، چاپ ۱۹۲۸ استانبول .
- ۶۰ - سلسله الخطاطین : مستقیم زاده سعدالدین سلیمان افندی پسر عبدالرحمن پسر
محمد رومی (۱۱۳۱ - ۱۲۰۲) درباره نود هنرمند نامور است .

۶۱ - مرکب سازی : سید ابوالحسن محمدعلی بن سید محمد مقیم حسنی لاریجانی نیاکی
متخلص به مرکب ، در ۱۲۳۵ ، در آن از خط و تذهیب هم بحث شده است. همچنین از لوازم
کتابخانه و ساختن مرکب و رنگهای گوناگون (دانشگاه ۴۲۸۳/۲) .

۶۲ - تذکرة خوشنویسان : از خلیفه شیخ غلام محمد راقم هفت قلمی دهلوی (چندی
پیش از ۱۱۹۴ - ۱۲۳۹) به نظم و نثر ، چاپ محمد هدایت حسینی در کلکته در ۱۹۱۰ (استوری
۱ : ۱۰۷۶ - ریو ۵۳۲) .

۶۳ - تذکرة کاتبین یا مسودة تذکرة خط و خوشنویسان : از خلیفه شیخ غلام محمد
راقم هفت قلمی دهلوی (چندی پیش از ۱۱۹۴ - ۱۲۳۹) از آغاز تا زمان اخیر سال ۱۲۳۹
در یک مقدمه و سه باب و خاتمه تألیف ۱۲۳۹ ، باب یکم آن درباره ۷۰ خوشنویس است که بیشتر
آنان نستعلیق نویس بوده اند. دومی درباره ۳۶ شکسته نویس است (استوری ۱ : ۱۰۷۶ - ریو ۵۳۲) .

۶۴ - رساله متضمن حالات خوشنویسان خطوط : از خلیفه شیخ غلام محمد راقم هفت
قلمی دهلوی (چندی پیش از ۱۱۹۴ - ۱۲۳۹) درباره خوشنویسان هند از زمان اکبر تا بهادر شاه
دوم ، در چهار فصل : نستعلیق نویس ، شکسته و شفیعی نویس ، نسخ و طغرانی نویس ، حکاکان
و کنده کاران مهر Seal engravers

۶۵ - مفتاح الخطوط : رضا علی خان پسر حاجی شاه محمد حسین پسر شاه عبدالرسول
پسر شاه ملا علی قادری چشتی که در هند سال ۱۲۴۹ برای نواب عظیم جان بهادر با دیباچه ای
از میر نوازش علی حسین صاحب شاگرد خود ساخته است .
کلمات هوارت نسخه ای از آن داشته با اندازه ثمن (یک هشتم) ۲۴×۱۶ در ۹۳ برگ (ص ۵) .

۶۶ - تذکرة الخطاطین یا تاریخ کلام الملوك : از محمد یوسف بن حسن لاریجانی ،
ساخته در ۱۲۵۶ (حقوق ۲۹ و ۳۱ - ادبیات ۷۷ - قاهره فهرست خدیوی ص ۵۰۰ و فهرست
طرازی ش ۲۱۳ مورخ ع ۱۲۷۵/۲) .

۶۷ - تذکرة الخطاطین : میرزا محمد شریف صدر متخلص به ضیاء (تاشکند ۶ : ۵۸) .

۶۸ - امتحان الفضلاء یا تذکرة الخطاطین میرزا محمدعلی سنگلاخ خوشنویس خراسانی
دانای ایران و آفتاب خراسان در گذشته در تبریز سال ۱۲۹۴ در ۱۲۰ سالگی که در چهار بخش
(خوشنویسان قدیم و جدید ، سفرهای مؤلف در ۱۲۸۸ ، شاگردان او ، نویسندگان عثمانی)
ساخته است و آن در تبریز در ۵ - ۱۲۹۱ یکوشی غلام امیر عبدالله الحسین منشی بخط محمدعلی بن
جلیل تبریزی بچاپ سنگی رسیده است . *روزنامه گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*
(ذریعه ۴ : ۳۱ - مشار ۳۷۹ - یادداشت های قزوینی ۵ : ۱۶۵ - خوشنویسان
بیانی ص ۷۹۷) .

۶۹ - تذکرة خوشنویسان : میرزا هدایه الله لسان الملك ثانی سپهر کاشانی مستوفی دیوان
همایون که بنام مستوفی الممالک ساخته است (تاریخ کاشان ۳۸۳) نسخه شماره ۴۸۹۳ کتابخانه
شاهنشاهی گویا همین کتاب است . مرجوم دکتر مهدی بیانی از دو نسخه خود و دکتر مهدوی یاد
میکند . نسخه ای از آن در کتابخانه ملی هست بشماره ۶۰۳ فارسی مورخ ۱۳۲۰ (انوار ۱ : ۱۱۱)
در ریخانة الادب (۳ - ۴۱۴) نامی از او برده شده است .

۷۰ - پیدایش خط و خطاطان : حاج میرزا عبدالمحمدخان ایرانی اصفهانی در گذشته
آبان ماه ۱۳۱۴ خ که آن را در ۱۳۴۶ ساخته است ، چاپ ۶ - ۱۳۴۵ قاهره .

۷۱ - خطاطان : محمود کمال اینال .
چاپ ۱۹۵۵ استانبول (خوشنویسان بیانی ص پنج) .

۷۲ - جریده تعلیقان یا تذکرة الخطاطین : بترکی ، (نسخه شفر در کتابخانه ملی

پاریس شماره S.P.T. 1156 ، بلوше ۱۹۴۴) این کتاب مدرک کار کلمات هوارت (ص ۷) بوده است .

۷۳ - خط و خطاطان : میرزا حبیب افندی اصفهانی بترکی (ذریعه ۷ - ۱۷۹ - کلمات هوارت ص ۶) چاپ ۶ - ۱۳۰۵ (۱۸۸۹) استانبول در ۲۸۵ ص ربعی .

۷۴ - صنعت گران و خوشنویسان هرات در عصر تیموریان : از علی احمد نعیمی ، چاپ شده در مجله آریانا در کابل مجلد ۶ و ۷ ، او مقاله های بسیاری در تاریخ خوشنویسان دارد که در فهرست مقالات فارسی نشان داده شده است ، از آنها است صورت گران و خوشنویسان که ضمیمه همین مجله است .

۷۵ - فنون اسلامی که از م . س . دیماند است و آن را احمد محمد عیسی به عربی ترجمه کرده است ، چاپ فرانکلین در ۱۹۴۷ (خوشنویسان بیانی ص ده) عبدالله فریار هم آن را بفارسی در آورده است بنام «راهنمای صنایع اسلامی» چاپ ۱۳۳۶ خ (مشار ۲۲۷۴) .

۷۶ - هنر در افغانستان در دو قرن اخیر : عزیزالدین فوفلزایی ، چاپ انجمن تاریخ افغانستان در کابل سال ۱۳۴۲ .

77 - M. Ziaddin : A monography on moslem calligraphy, Calcutta 1936.

78 - Ch. Huart : Les calligraphes et les miniaturistes de l'orient musulman, Paris 1908.

در پایان از ده دانشمندی که در این زمینه کار کرده اند یاد میشود :

۱ - مرحوم عباس اقبال که از مورخان بنام این کشور است ، یادداشت هایی از او درباره خوشنویسان بدست آمده که در مجله دانشکده ادبیات تهران چاپ شده است (فهرست مقالات فارسی) .

۲ - مرحوم دکتر مهدی بیانی که از خوشنویسان و خط شناسان و کتاب شناسان بنام این کشور بوده است و در ایرانشهر (ج ۱ ص ۷۵۷ - ۷۷۳) مقاله ای سودمند درباره خط دارد ، از مقالات او در این زمینه در مجلات بویژه در پیام نوین میتوان از فهرست مقالات فارسی آقای ایرج افشار اطلاع پیدا کرد . او راهنمای نمایشگاه خطوط خوش کتابخانه سلطنتی در ۱۳۳۹ نوشته است . احوال و آثار خوش نویسان (تستعلیق نویسان) او در دانشگاه تهران و نمونه خطوط خوش کتابخانه شاهنشاهی ایران او در ۱۳۲۹ چاپ شده است . در دیباچه ایندو کتاب فهرستی است از منابع خطی و چاپی مربوط باین مبحث . فهرست آثار دیگر او را در مجلات میخوانیم .

۳ - محمد شفیع لاهوری که در مجله مدرسه خاوری Oriental College Magazine (O.C.M.) سال ۱۰ شماره ۴ ص ۳ - ۷۲ تاریخ ۱۹۳۴ زیر عنوان خط و خطاطان این بندها و رساله ها را نشر کرده است :

۱ - خط و سواد مجنون بن محمود رفیقی .

۲ - خلاصه التواریخ احمد ابراهیمی .

۳ - مرآت العالم بختاورخان .

۴ - خلاصه المکاتیب سوجان زای .

۵ - مرآت الاصطلاح آندرام .

شرح هر یک در جای خود داده شده است (استوری ۱ : ۱۰۷۱) .

این بود فهرستی که در این باره با شتابزدگی بنگارش در آوردم امیدوارم که کتاب شناسان ایرانی ما را از نکات تازه تری آگاه سازند . دومین فهرست که گزیده ای از آن در سمپوزیوم خواننده شده است در شماره دیگر به عرض خوانندگان خواهد رسید .